Úloha latiny jako dorozumívacího jazyka v soudobé vědě

JAN MARTÍNEK

Článek, který je rozšířeným zněním druhé části mého referátu o vydávání novolatinských spisů, předneseného dne 2. března 1987 v Kabinetu pro studia řecká etc. za přítomnosti medievistů a badatelů v oblasti nové latiny, zejména díla Komenského, se obrací nejen k odborníkům, ale i k širší veřejnosti, která sleduje tyto práce z určitého odstupu, k studentům, kteří se chtějí věnovat oborům, v nichž se uplatňuje latina jako dorozumívací jazyk, i k těm, kdo o studiu latiny s tímto cílem teprve uvažují. Tím se vysvětluje, proč je článek o sdělovací funkci latiny psán česky.

Přesvědčivý důkaz o významném poslání latiny jako dorozumívacího jazyka v současné mezinárodní vědecké literatuře podává — kromě jiných odborných publikací — vědecký aparát k vydání latinských spisů Komenského. Z většího počtu již vydaných dílů volím jako doklad naposledy vydaný svazek 15/I, který je prvním z předpokládaných šesti svazků 15. dílu, jehož obsahem budou Opera didactica omnia (srov. LF 111, 1988, 188n). Předmluva editorů, kritické poznámky, komentáře a podpisky k vyobrazením jsou vesměs latinské, rovněž úvody k jednotlivým spisům, které však mají česká résumé na stranách 427, 436, 472, 481, 488 (v obsahu chybně: 487), 512, 515, 524. Dohromady to jsou čtyři plné strany českého textu uvnitř latinsky formulovaných informací na 168 stranách. Uživatel je tedy odkázán skoro výhradně na latinský text aparátu, kdežto sdělovací schopnost osmi českých résumé úvodu je zanedbatelná. Résumé mají ostatně jen upozornit na obsah úvodů, nikoli je nahradit. Editoři projevili odvážným rozhodnutím užívat prakticky výlučně latiny (které platí také pro ostatní svazky latinských spisů již vydané i připravované) obdivuhodnou velkorysost, pro jejíž náležité ocenění je těžko najít přiměřená slova uznání, zároveň však na sebe vzali mimořádnou odpovědnost za srozumitelné, výstižné a jednoznačné formulování poznatků v řeči na výraz i styl velmi náročné a dnes již — přes určité náznaky její renesance — ne zcela běžné a sami si tak stanovili těžko splnitelnou podmínku úspěchu edice. Latina je totiž jedinou nositelkou informací a na přesnosti vyjadřování tímto jazykem závisí správná orientace nejen zahraničních, ale i domácích uživatelů. Navíc vystavili tvůrci této koncepce, pro niž je charakteristické dominantní či spíše výlučné postavení latiny, směnku, s jejíž splatností se musí vyrovnat příští generace editorů. Ukončení díla je totiž v nedohlednu a uskutečnit změnu přijaté zásady v tom smyslu, že by funkce latiny připadla jinému jazyku, je možné jen za cenu doznání, že vydavatelé na úkol nestačili. Kdyby ovšem přiznali, že aktivní užívání latiny je nad jejich síly, vnucovala by se otázka, zda jsou vůbec schopni porozumět textu, který vydávají, uplatnit textově kritické zásady v konkrétních případech a provést potřebné emendace. Obojí je totiž, jak dále uvidíme, nerozlučně spojeno. Protože však nechci vyslovovat pesimistické názory, ale snažím se spíše vidět kladné stránky zvoleného postupu, považuji přijaté jazykové zásady za velký příslib do budoucnosti, za vzácnou příležitost předložit veřejnosti dílo ojedinělé nejen svou věcnou náplní, ale také vytříbeností slovního výrazu, jehož přednosti budou výrazně napomáhat přijímání vědeckých sdělení. I zde totiž platí: Omnia sponte fluant .... Nikoli vyumělkovaný a šroubovaný sloh, nýbrž nenucenost, plynulost a suverénní ovládání jazykových prostředků umožňuje harmonické skloubení formálního a naukového hlediska. Estetický účinek formy usnadňuje porozumění vědeckým závěrům.

Tolik o obtížnosti úkolu; nyní půjde o účelnost a obecnou přijatelnost daného řešení. Představitelé vzdálenějších vědních oborů, jimž nejsou do detailu známy důvody, které vedly editory díla Komenského k volbě latiny jako dorozumívacího jazyka, mohou položit otázku účelnosti tohoto (dnes už ovšem neodvolatelného) rozhodnutí a poukázat na úpadek znalosti latiny jak u vydavatelů tak u uživatelů této rozsáhlé ediční řady. Na oplátku se lze tázat:

1. Je užití latiny jako sdělovacího jazyka v daném případě ojedinělé, nebo je můžeme doložit v současné době i v jiných vědeckých publikacích podobného zaměření?

2. Jaké důvody rozhodly pro volbu latiny v edici, o níž mluvíme (event. i v dalších vědeckých publikacích, pokud odpovíme kladně na druhý člen předchozí otázky)?

Užívání latiny v publikacích mezinárodního významu bylo v uplynulém století nepřímo úměrné jejímu zastoupení na středních školách. Čím méně vyučovacích hodin bylo tomuto jazyku věnováno, tím větší je snaha užívat ho v písemných i ústních projevech. Proti meziválečnému období stoupl počet latinských vědeckých studií v oblasti klasické filologie a příbuzných oborů, velmi často se latina uplatňuje i v referátech o zahraničních knihách, v cizojazyčných shrnutích (résumé), v předmluvách a aparátu edicí, v různých katalozích a soupisech. Důkazy není třeba obtížně shromažďovat, stačí nahlédnout do kteréhokoliv ročníku tohoto časopisu nebo Zpráv Jednoty klasických filologů, kde jsou práce toho druhu pravidelně posuzovány a čas od času také uveřejňovány. Je příznačné, že se i nově vzniklé časopisy, které publikují v národních jazycích, rozhodly v některých případech aspoň pro latinský název. Jejich příklad následují i sborníky z konferencí a příležitostné publikace. Je možno doložit latinské slavnostní projevy, latiny se užívá v původních literárních dílech prozaických i básnických, do tohoto jazyka se překládá soudobá krásná literatura (pojednává o tom J. IJsewijn v jednotlivých kapitolách knihy Companion to Neo-Latin Studies, 1977; srov. LF 102, 1979, str. 61), dějí se pokusy vyjádřit latinsky výrazy ze všech oborů lidské činnosti, které vznikly v době, kdy latina již nebyla obecným jazykem, a tyto překlady lexikálně zachytit. Podnět k takovému obohacení latiny daly snahy vrátit latině funkci světového jazyka, které se uplatňují v řadě zemí a jsou podporovány zejména vydáváním časopisů, spolkovou činností a pořádáním kongresů. Informace o tom lze čerpat z časopisu Vox Latina (Saarbrücken) a z mnoha jiných periodik. Pro úplnost jsem uvedl i tuto nesporně rozsáhlou oblast pěstování latiny, jíž věnuje své síly překvapivě velký počet příznivců tohoto jazyka, ale vzdávám se vyjádření k reálnosti uvedeného cíle. Nejsem k tomu ostatně povolán, protože jsem ve své práci nikdy tento cíl nesledoval; snažil jsem se jen přispět k uchování a posílení funkce latiny jako dorozumívacího jazyka ve vědecké literatuře oborů blízkých klasické filologii.

Uplatnění latiny je tedy velmi rozsáhlé a rozmanité. V některých případech nedošlo nikdy v minulosti k přerušení jejího tradičního postavení — to se týká zejména předmluv a aparátu v edicích latinských památek mezinárodního významu — v jiných lze prokázat jen nevýraznou kontinuitu, takže v současné době jde spíše o obnovení někdejší sdělovací úlohy tohoto jazyka — ovšem zdaleka ne v původním rozsahu. Ve vědecké literatuře vydávané v českých zemích můžeme sledovat výraznější posílení latiny než v zemích, jejichž jazyk je všeobecně srozumitelný — světový. Naproti tomu se úsilí o uplatnění obecné sdělovací úlohy latiny, pokud jde o věci denního života, tedy mimo pole vědecké a literární, často projevuje právě tam, kde dorozumívací funkci v mezinárodním měřítku dobře plní domácí jazyk.

Shrneme-li poznatky, k nimž jsme dospěli v předchozích odstavcích, můžeme na první otázku odpovědět takto: Užívání latiny v předmluvách a aparátu ke spisům

Komenského odpovídá praxi ve srovnatelných vědeckých publikacích. Přitom nejde o přežitek. Ačkoliv se to některým pozorovatelům může zdát paradoxní, vykázala dorozumívací úloha latiny ve vědě za několik posledních desetiletí vzestupnou tendenci, zvláště v zemích, jejichž jazyk není světový.

Přistupujeme k zodpovědění druhé otázky: Jaké jsou d ů v o d y k užití latiny při komentování spisů Komenského i v jiných podobných publikacích.

Práce v oboru antiky měly vždy mezinárodní charakter, kdežto studie o středověké a novověké latinské literatuře byly často určeny především badatelům té země, jíž se týkaly, a proto byly psány jejím jazykem. V posledním čtvrtstoletí se objem vědecké produkce v oblasti střední a novověké latiny mnohonásobně zvětšil a zároveň bylo mnoho vykonáno pro koordinaci vědeckých prací v tomto oboru ve světovém měřítku. Velkou zásluhu o novolatinská studia má profesor IJsewijn (Lovaň), který dal podnět k pořádání pravidelných mezinárodních konferencí a vytvořil vydáním výše citované knihy Companion to Neo-Latin Studies, pohotovým uveřejňováním bibliografie a další publikační činností příznivé předpoklady k světové orientaci prací v uvedené vědní oblasti. Za těchto okolností se stalo ctižádostí zpracovatelů národních památek předložit výsledky svých studií obecně srozumitelnou formou světové veřejnosti. Jak již bylo naznačeno, uplatňuje se u malých národů ve funkci dorozumívacího jazyka ve vědě, zejména při studiu i edicích humanistických a pozdějších památek, velmi často latina. To má určité výhody:

1. U badatelů zkoumajících jazykovou stránku těchto spisů a zabývajících se využitím jejich obsahu je vždy nutno předpokládat velmi důkladnou znalost latiny, nikoli však všech řečí světových, které by vedle latiny připadaly v úvahu pro formulaci sdělení provázejících edice. Je totiž nutno počítat s tím, že mnozí badatelé, zvláště ti, jejichž mateřským jazykem je řeč světová, nepociťují vždy nutnost opatřit si důkladnou znalost všech (resp. všech ostatních) světových řečí, takže se editor volbou určitého světového jazyka nezavděčí všem uživatelům. Pouze na latině, vlastním předmětu studia, by se měli všichni latinisté dohodnout.

2. Autor, který zpracovává a komentuje písemné památky jazykem originálu, získává současně lepší kvalifikaci pro filologickou práci samotnou. Lépe si totiž uvědomuje zvláštnosti tohoto jazyka, což uplatní při vlastní interpretaci vydávaných písemných projevů. Nelze rozlišovat schopnost porozumění textu a aktivní užívání jazyka. Dobrá znalost zahrnuje a vyžaduje obojí; obě složky jsou nerozlučně spojeny a vzájemně se podmiňují.

Naopak umožňuje domněle výhodné užití moderních jazyků ve výkladových poznámkách za určitých okolností nevědecký přístup. Komentující složka edicí nemá zbavit uživatele povinnosti číst vydávaný text; tuto úlohu mají překlady, které se ovšem pořizují pro četbu, nikoliv pro vědecké účely. Snaha badatelů, kteří nemají dokonalé filologické vzdělání, obcházet studium originálu získáním dílčích informací z poznámek formulovaných moderním jazykem nutně vede k povrchním závěrům, a ty jsou horší než žádné. Je totiž třeba vynaložit velké úsilí na jejich vyvrácení, aby se včas zabránilo jejich dalšímu tradování; omyly mají tuhý život. Vydaný text i komentář tvoří celek, jedno není myslitelné bez druhého, vydavatel nepočítá při sestavování edice se čtenářem, který porozumí jen jedné složce.

Námitka, že nelze pro komentář užít jazyka komentovaného textu, neobstojí. Dokladem opaku jsou tisíce výborných latinských komentářů k památkám římské literatury. Nic nebrání analogickému postupu v oblasti středověké a zvláště novověké latiny.

Již sama dlouhodobá shodná praxe editorů a autorů, v jejichž zájmu je optimální rozšíření vědeckých poznatků, a nakladatelství, která usilují kromě toho o prodejnost knih, svědčí o tom, že užití latiny je dobře zdůvodněno. Nejde totiž o účinek

jediné centrální směrnice, ale o vzácnou shodu praxe autorů a institucí v různých zemích, o dobrovolnou, nikým nepředurčenou volbu jazyka vědeckých pojednání a edicí. O determinaci se dá mluvit pouze u edičních řad, protože pochopitelně není možno v průběhu jejich vydávání uvažovat o změně jazykových zásad. V takových případech si ovšem tvůrci těchto zásad uvědomili hned na začátku dosah svého rozhodnutí i jeho dlouhodobou závaznost. Jestliže se přiklonili k latině, měli pro to zajisté důvody, které nebylo možno nerespektovat.

Dokud měla latina ve vědě téměř výlučné postavení a hrála i v literatuře významnou úlohu, kladla se často otázka závaznosti klasické normy. Tato otázka přežívá v současné době ve vztahu k jazyku vědeckých pojednání a komentářů k vydávaným textům. Sledujeme-li praxi vydavatelů díla Komenského, tušíme nevyslovenou redakční směrnici dodržovat zásady klasické latiny, i když se samozřejmě různí editoři vyrovnávají s tímto požadavkem nestejnou měrou. Pro naši úvahu jsou směrodatné především neměnné redakční údaje v úvodních částech každého svazku. Je příznačné, že se vydavatelé vyhýbají označení „redactor" (v klasické latině nedoloženému), ačkoli tohoto výrazu běžně užívají edice nakladatelství B. G. Teubner, kde je zvláštní péče o čistotu výrazu zdůvodněna převahou antických spisů mezi vydávanými památkami. Edice díla Komenského označuje redakční účast slovesnými tvary, jak je vidět ze srovnání korespondujících latinských a českých výrazů:
examinavit — vědecká redaktorka
textus retractavit — redaktor textů
commentarios retractavit — redaktor komentářů
Ani tímto postupem se ovšem nelze vyhnout neklasickým slovům nebo neklasickým významům slov u klasiků doložených. Výraz „textus" získával ve starověké latině jen velmi pozvolna ten význam, v němž se ho užívá v edicích dnes („text" v protikladu ke komentářům a aparátu). Formulace úvodů a komentářů nás přesvědčuje o tom, že editoři měli již před zahájením prací s texty Komenského díla dobrou představu o klasickém stylu. Proto na ně nezapůsobil charakteristický sloh Komenského natolik, aby se octli v jeho zajetí a připodobnili mu své vlastní projevy. Jak bude patrno z dalšího výkladu, považuji to za přednost.

Klasický způsob vyjadřování je v novodobých vědeckých pracích žádoucí z těchto důvodů:

1. Latina klasického období tvoří základ a je předmětem vyučování ve školách. V komentářích a vědeckých pojednáních má téměř výlučnou platnost. Výklad podaný klasickou latinou je proto čtenáři bližší a srozumitelnější než formulace, které jsou poplatné sčetlosti ve spisech autorů, jejichž dílo není ani mezi filology všeobecně známo. Klasická formulace se stala estetickou normou, pro čtenáře je vnímání takového textu spojeno s estetickým prožitkem. Nejen latina antických klasiků, ale i latina humanistů a většiny editorů antických památek působí na čtenáře stále svěžím dojmem. Tento způsob projevu nezastarává. Je to ovšem určitá konvence, která však nepropůjčuje klasické latině nedotknutelnost ze snahy po okázalém vyjadřování, nýbrž se zřením k objektivní hodnotě jazyka, který dosáhl v klasické době dokonalosti, což se projevuje též v jeho způsobilosti jasného, přesného a logického vyjádření poznatků, jak se o tom zmíním v přespříštím odstavci. Naproti tomu projevy v živých jazycích v průběhu času zastarávají. Nepozoruje to čtenář novin, ale především ten, kdo se zabývá několik desítek nebo set let starou literaturou svého oboru. Každá výrazná změna pravopisu působí na optický vzhled textu, čímž vzdaluje pozdějšímu čtenáři práce vydané před touto změnou. Kromě toho se jazyk spontánně vyvíjí, což nepřetržitě posiluje míru odcizení starších projevů čtenářům. Uveďme srovnání. Edice „M. Tulli Ciceronis Pro Sex. Roscio Amerino ... K potřebě školní vydal Robert Novák, 5. vydání

upravil Otakar Jiráni, v Praze 1920" vyšla péčí dvou vysokoškolských profesorů a vyhovovala ve své době náročným požadavkům kladeným na učebnice.[1] Dnes — po necelých sedmdesáti letech — působí předmluva vydavatelů již zastarale, ale přes dva tisíce let starý text tam vydaných Ciceronových řečí je považován za vrchol toho, čeho bylo v latinské próze dosaženo. Od úvodu by se v případě reedice dnešní vydavatel z jazykových důvodů distancoval, kdyby psal česky; kdyby se rozhodl pro latinu, byly by patrně Ciceronovy projevy jeho nedostižným vzorem. Úvaha o zastarávání písemného projevu se samozřejmě netýká jen češtiny, ale také ostatních novodobých jazyků. V citované edici působí zastarale použití nominativu vztažného zájmena *jenž* bez potřeby odlišení od vztažného zájmena *který*. Podobně zastarale působí v němčině vztažné zájmeno *welcher*, není-li důvodem jeho užití potřeba odlišení od blízkého vztažného zájmena *der*. Tato argumentace samozřejmě nechce popřít oprávněnost moderních jazyků, které budou mít ve vědecké literatuře vždy rozhodující, ne-li výlučné poslání, nýbrž pouze zdůraznit, že užívání klasické latiny má při četných obtížích také určité výhody, k nimž patří stálost klasické normy, která přitom není na újmu tvůrčímu přístupu k latinské formulaci vědeckých poznatků.

2. Jde o terminologickou přesnost, zvláště při definování vědeckých pojmů. Libovolné přijímání výrazů z kteréhokoliv stadia vývoje latiny by znamenalo neodpovědnost a alibismus. Proti eventuální výtce by se mohl pisatel téměř vždy ohradit poukazem na význam slova v určitém období, protože v průběhu více než dvoutisíciletého vývoje jazyka nebyly pochopitelně významy slov konstantní. V pozdější době hrála vedle podmíněnosti časové významnou úlohu i podmíněnost místní. Termínů, které zavedli novolatinští spisovatelé, lze samozřejmě s odvoláním na původce užívat, ovšem za předpokladu, že byly definovány klasickou latinou hned při prvním výskytu.

3. Klasická latina je výrazově neobyčejně bohatá, schopná zachytit velmi jemné významové rozdíly. Svou syntaktickou výstavbou může přehledně a názorně vyjádřit i velmi složité myšlenky. Přes schopnost vytvářet dlouhá souvětí (nebo spíše právě pro tuto schopnost) je relativně stručná, přehledná a i při velké zásobě výrazů se dovede svými stylovými prostředky ubránit všemu, co je abundantní. Je proto jakýmsi zkušebním kamenem písemných projevů: nesnadnost přeložení určitého textu do latiny prozrazuje nadbytečné výrazy, nabubřelost a logické nedostatky. Tato přednost je dána tendencí k výrazné logické návaznosti, která je navenek vyjadřována spojkami, adverbii, vztažnými zájmeny, slovosledem, slovesnými způsoby a jinými prostředky. Jde vlastně o nepřetržitý tok informací, jehož pořádajícím faktorem je logická souvislost. Znamená to, že nejen části téhož souvětí, ale i hlavní věty nebo souvětí jako celky v témž odstavci nebo v téže kapitole jsou po stránce vnitřní (smyslem) i vnější (zmíněnými lexikálními a gramatickými prostředky) pevně skloubeny a tvoří výrazný logický celek, což není bez vlivu na názornost. Je samozřejmé, že ani uspořádání odstavců a kapitol není náhodné, nýbrž dobře promyšlené, což bývá patrné již z osnovy v úvodu (Cic. Manil. 6). Tyto vlastnosti latina pozdějších staletí pozvolna ztrácí. Aby se středověký projev stal klasickým, nestačí lexikální změny. Jeho převod do klasické latiny je ze syntaktických a stylistických důvodů mnohem obtížnější než překlad z moderních jazyků, k jejichž zušlechtění právě klasická latina velmi přispěla. Pozdně

[1] Dělení pe-regrinantur na str. 79, řádek 6—7 nepůsobí ovšem pedagogicky. Pokud má žák správnou představu o etymologii slova, je tímto dělením uveden ve zmatek. Odpovědnost za dělení slov je dnes v některých případech nutno přenést na tiskárnu. Sám jsem tak výslovně učinil v LF 107, 1984, str. 156 v předposledním odstavci, tiskárna se však vyrovnala s tímto úkolem nad očekávání dobře. V učebnici by ovšem měla být těmto věcem věnována větší péče právě s ohledem na pedagogické důsledky.

antický nebo dokonce středověký způsob členění myšlenek nelze proto považovat pro účely vědecké literatury za alternativu způsobu klasického.

Námitka, že vědomé vyloučení neklasických výrazů a významů vědeckou latinu ochuzuje, je zcela nepodstatná. Jazykově chudé jsou projevy těch, kdo nemají představu o výrazovém bohatství a gramatických i stylistických možnostech klasické latiny a nepokusili se proto tyto jazykové prostředky ovládnout a k prospěchu věci uplatnit.

Dlouhodobý program vydávání latinských spisů (zdaleka nejde jen o dílo Komenského) nutně musí počítat s účastí dalších generací. Proto je třeba zamyslit se nad zajištěním kontinuity. Schopnost formulování poznatků latinsky je nutno vzhledem k jazykovým zásadám dosud neukončených edičních řad u studentů předpokládat a z požadavků kladených na srozumitelnost a uhlazenost latinských písemných projevů nelze nic slevovat, naopak je třeba, jakkoliv se tento požadavek zdá být přílišný, nároky zvýšit. Horatiovo stanovisko: *Mediocribus esse poetis//non homines, non di, non concessere columnae* (ars 372n.), platí také o autorech spisů prozaických včetně vědeckých, zvláště když jsou určeny světové veřejnosti.

Je třeba si položit otázku, jak lze požadované kvalifikace u editorů dosáhnout. Z toho, co bylo řečeno dříve, vyplývá, že získávání pohotovosti v latinském vyjadřování rozšiřuje i schopnost interpretace a emendace latinských textů a naopak. Proto nelze v následujícím výkladu tyto dva zdánlivě odlišné cíle navzájem oddělovat. Nepouštím se do úvah o důležité otázce zastoupení latiny na středních školách; byla by to výrazná digrese od námětu, která by navíc znamenala podstatné rozšíření článku. Nerozlišuji proto přípravu na střední a vysoké škole a ve vědeckém ústavu, chápu ji jako celek, uvádím, jak ji lze v jejím úhrnu zlepšit. Platí zásada, že co pro vzdělání budoucího editora nevykoná škola, musí vykonat vědecký ústav, protože bez ukončené přípravy nelze přistoupit k úspěšnému plnění svěřeného úkolu.

I pro novolatinské obory je základem znalost klasické latiny. Bývá s povděkem konstatováno, že vyučování na školách směřuje k vyvážené pozornosti všem oblastem antické kultury, ale pro daný účel má význam především zaměření filologické, které ostatně odpovídá názvu předmětu. Poměrně mnoho lidí má porozumění pro památky antického výtvarného umění a literatury přístupné v překladech, ale málokdo si dovede učinit představu, v čem spočívalo bohatství a uhlazenost antických jazyků, třebaže se s dědictvím těchto antických hodnot setkáváme v denním životě častěji, než jsme ochotni připustit. Dodnes platí požadavky, které ve svých přednáškách vyslovovali vysokoškolští učitelé předchozí generace. Profesor František Novotný zdůrazňoval nutnost soustředit se při studiu latiny na středních školách na nejvýznamnější autory klasického období římské literatury.[2] Profesor Karel Svoboda, který svou vysokoškolskou pedagogickou praxí výrazně přispíval k splnění tohoto obecného předpokladu všech směrů filologické práce, zdůrazňoval vyváženou znalost jazyka a literatury a varoval své posluchače před příliš úzkým vymezením svého oboru hned na začátku studií.

Autoři starších učebnic latiny (a řečtiny) si byli vědomi, že ani při vynikající znalosti těchto jazyků, jaká tehdy byla u pedagogů běžná a samozřejmá, nejsou schopni soutěžit s antickými autory co do výrazu a stylu, a přejímali proto zvláště v pokročilejších lekcích citáty z nich, které samy o sobě nebo po stručném vysvětlení souvislostí byly žákům přístupné. Nebyl to tedy projev jejich neochoty vy-

[2] Učinil tak v jedné ze svých veřejných přednášek pořádaných Jednotou českých filologů začátkem roku 1948 v Praze. Podle tehdejšího sdělení dr. Čestmíra Vránka se publikace této přednášky připravovala, ale k uskutečnění záměru nedošlo.

myšlet praktické ukázky aplikace gramatických pouček, ale naopak jejich sebekritické stanovisko zdržující se všeho, co by mohlo být v rozporu s charakteristickými znaky antických jazyků a co by vneslo do vyučování element cizí starověkému jazykovému cítění. Antické texty jim byly prostředkem a kritériem v jejich pedagogické činnosti. Bylo jim zřejmé, že tvořit cvičné věty tam, kde je dostatek antických příkladů, by bylo stejně nepedagogické, jako byl postup některých autorů učebnic moderních jazyků, kteří nečerpali z běžných rozmluv a písemností sloužících praktickému dorozumění o věcech denního života, ale libovali si v zastaralých, ojedinělých nebo uměle vytvořených slovech a frázích, v neobvyklých slovních spojeních a afektované a abstraktní mluvě negující běžnou dorozumívací funkci jazyka. Takové učebnice přesvědčovaly — ovšem proti vůli autorů — o samoúčelnosti školního vyučování.

Při úvahách o přípravě nových učebnic, jichž jsem byl svědkem, jsem nabyl dojmu, že se příliš zdůrazňuje autorův úkol vymýšlet vlastní příklady pro aplikaci gramatických pravidel. Praxe je snad lepší než původní záměr, ale přesto je třeba si přát výraznější užití antických textů při vyučování. Římská literatura poskytuje pro pedagogickou praxi nepřeberné množství vhodných dokladů, které umožňují dostatečnou obměnu, takže není třeba vytvářet určitý konstantní soubor vzorových vět, které by byly obligátní náplní každé učebnice. Autorovi by ovšem připadl nesnadný úkol soustavně číst antické památky a excerpovat vhodné věty. Nesprávné je zdůrazňování obtížné srozumitelnosti klasické latiny, které obyčejně pramení z představy domnělé nepřehlednosti latinských souvětí. Nemusíme žáka chránit před původním zněním antických dokladů, jednou se s nimi musí setkat: čím dříve se tak stane, tím lépe pro něho i pro úkol, který mu jednou bude svěřen. Nejen prozaikové (Caesar, Cicero), ale i básníci (Ovidius) vynikali jasností myšlení a z toho plynoucí prostotou a průzračností projevu; vyjadřovali se nesporně jasněji než naše generace, ať již píše latinsky nebo moderními jazyky včetně mateřského. Méně nadaní básníci Augustovy doby měli jistě pocit méněcennosti, když při četbě Ovidiových veršů museli konstatovat, jak prostým výrazovým materiálem a s jak přirozenými stylovými prostředky dovedl vytvořit působivý umělecký celek. Byl to neopakovatelný projev suverénního ovládání jazyka, a přece má novodobý čtenář jeho veršů dojem, že to, co vyjádřil, nemohlo být řečeno jinak, že by to tak řekl každý (i čtenář sám), že je samozřejmé to, co se ve skutečnosti nemohlo podařit nikomu jinému než právě Ovidiovi. Je věcí velkého jazykového nadání takto oklamat čtenáře, způsobit, aby se ztotožnil s básníkovým jazykovým projevem, a dát mu jej téměř do podvědomého vlastnictví. Bylo řečeno, že převedení středověkého textu do klasické latiny by bylo velmi obtížné, stejně tak převyprávění veršů Ovidiových. V prvním případě by byl text po jazykové stránce změněn k nepoznání, v druhém by se stále vnucovala Ovidiova dikce, protože by to nikdo nedovedl říci prostěji a klasičtěji (což obojí spolu souvisí); i kdyby byla cílem próza, bylo by výsledné řešení veršované.

Pedagogové často uvažují o vhodných příkladech užití gerundiva. Uvádím namátkou tři Ovidiova disticha (epist.[3] 7, 13—18); nevím, zda jich již bylo v některé domácí či zahraniční učebnici pohromadě či jednotlivě užito:

Facta fugis, f a c i e n d a petis: q u a e r e n d a per orbem
altera, quaesita est altera terra tibi.
Ut terram invenias, quis eam tibi tradet h a b e n d a m,
quis sua non notis arva t e n e n d a dabit?

[3] I zde se důsledně přidržuji zkratky Thesauru, třebaže může vést k záměně. (Epistulae ex Ponto označuje Thesaurus zkratkou Pont.)

Alter amor tibi restat? H a b e n d a est altera Dido,
quamque iterum fallas, altera d a n d a fides?

Při překladu bude žák potřebovat učitelovy pomoci, ale u uměle vytvořených příkladů s r o v n a t e l n é i n s t r u k t i v n í h o d n o t y na ní bude závislý ještě více, protože se v nich neprojeví genialita mistra vytvářejícího z běžného a zdánlivě všedního stavebního materiálu stavbu těžko vyčíslitelné umělecké hodnoty: skutečné umění totiž znamená srozumitelnost a přístupnost. I kdyby však bylo pro žáka lehčí překládat vytvořené ukázky než vybrané citáty, je logické, aby texty, které jsou předmětem a cílem poznání, byly také prostředkem vyučování. V uvedených šesti verších není jediné slovo, které by si mohl dovolit neznat student, který se propracoval k nauce o gerundivu. Také námět veršů by mu neměl zůstat trvale cizí — jde o pověst o Aeneovi, jejíž znalost je součástí obecného vzdělání. Smysl prvních dvou gerundiv je dán nejen souvislostí, ale též protikladem, který tvoří participia, druhé distichon obsahuje dva doklady gerundiva shodného v rodě, čísle a pádě s předmětem přechodného slovesa. Z cvičných důvodů by sotva kdo dovedl vytvořit stejně vtipný příklad, rovnocenný co do názornosti a dokumentující v několika málo verších charakteristické možnosti použití gerundiva. Veršovaná podoba přispívá k snadnému zapamatování, zvláště když jde o verše výše popsaných vlastností, totiž takové, které na čtenáře působí s velkou naléhavostí, sugestivností a důvěrností, takže je bezděčně a podvědomě přijímá téměř za svůj duševní majetek.

V průběhu studia latiny lze uznávat, pokud hledíme k jednotlivci, dvě významná rozhraní etap: začátek četby souvislého textu a začátek schopnosti vnímat estetické hodnoty čteného textu. Druhý předěl znamená umocnění účinku studia: četba s porozuměním pro text přináší výraznější a trvalejší dojmy a poznatky.

Čtenářský a odborný zájem je možno povzbudit tím, že žákovi budou aspoň občas zpřístupněna úplná vydání literárních památek, i když je nezamýšlí přečíst v úplnosti. Je podstatné vidět, jak rozsáhlý je text, z něhož se vybírá část, a mít možnost seznámit se postupně i s těmi částmi díla, které se běžně nečtou. Zvláště při přípravě pro vědeckou práci je to nezbytné. Není totiž účelné, aby si všichni budoucí badatelé a editoři osvojili stejný soubor poznatků, je žádoucí rozrůznění, aby ti pracovníci, kteří spolupůsobí na stejném úkolu, mohli vzájemně sdělovat své zkušenosti a poznatky, aby pracovní kolektiv měl širší možnosti a širší rozhled než jednotlivec. Uniformní vzdělání k dosažení tohoto cíle nepřispěje.

Čítanková vydání mají dlouhou tradici, jsou pedagogicky nezbytná a budou se vydávat i nadále, ale lze říci, že některá z nich antické památky jistým způsobem znevažují. Nepietní je otištění velmi krátkých úseků rozsáhlých děl — někdy je patrné násilné vytržení ze souvislosti v důsledku subjektivního stanoviska redaktorova. Snaha výrazně usměrnit přijímání poznatků se projevuje také v příliš názorných poznámkách, které vzbuzují ve studentovi dojem, že je příliš nesamostatný, že se ani k letmému a povrchnímu poznání antiky, jaké dovolují kratičké ukázky, nedovede propracovat vlastními silami, že muselo být vynaloženo mnoho práce na sestavení úvodu a komentářů, aby si mohl přečíst několik vět textu, které se často uprostřed průvodního slova zcela ztrácejí. Edice toho druhu, jako je citované vydání Ciceronových řečí od R. Nováka a O. Jiráního, může být studentovi sympatičtější, protože mu nedává tak nepokrytě najevo, jak velice se musela přizpůsobit jeho podprůměrným znalostem a zkušenostem. Student bude povděčen za projev důvěry k jeho schopnostem a bude považovat za věc své cti vyrovnat se s náročnou edicí, což se mu bezpochyby po překonání počátečních obtíží podaří. Za tím účelem je třeba, aby si brzy zvykl hledat poučení v českých a cizojazyčných encyklopediích a příručkách. Dosáhne-li této schopnosti, přestane pro něho platit omezení ukládající mu neuchýlit se v četbě ani o verš od čítanko-

vého textu a v poznání reálií nepřekročit okruh informací čítankového komentáře.

Jistě se ozve námitka, že přeceňuji zájem studentů o poznání, že skutečnost je podstatně horší, protože bylo odedávna cílem studentů získat vysvědčení s co nejmenší námahou a — sókratovsky řečeno — předstírat vědění, ale nevědět nic. Je však třeba vzít v úvahu, že jsou dnes v nevelkém počtu studentů latiny výrazněji zastoupeni ti, kdo mají skutečný zájem a eventuálně pomýšlejí na vědeckou dráhu. Těžištěm přípravy k vědecké práci je četba autorů, která má pro zvládnutí latiny obdobný význam jako praxe při studiu moderních jazyků. Tam je o splnění stěžejního požadavku lépe postaráno. Přes velké obtíže a finanční oběti se často dosahuje toho, že studenti mohou delší dobu pobývat nebo i studovat v zemi, kde se mluví jazykem, pro jehož studium se rozhodli. Naopak plní studenti latiny základní předpoklad své vědecké kvalifikace méně horlivě a jen zřídka mohou vykázat sčetlost, která je činí způsobilými k tvůrčí vědecké práci a k výstižnému formulování poznatků latinsky. Přitom se jim nestaví do cesty žádná z těch obtíží, kterou musejí překonávat na cestě za jazykovou praxí studenti moderních jazyků, naopak lze říci, že žádný úkol není tak málo náročný na splnění určitých studijních podmínek jako pravidelná soukromá četba. Po uvedení do techniky práce se slovníky a encyklopediemi vyžaduje jen občasnou součinnost a kontrolu učitelovu a nepředpokládá vynaložení velkých částek na nákladné knihy; originální znění klasiků vychází naštěstí jen zřídka bibliofilsky a docta brevitas některých autorů umožnila vydání v drobných sešitcích (Cato Maior de senectute, Laelius de amicitia atd.). Četba není vázána na určité místo a čas (vypsané výrazy je možno vyhledat ve slovnících dodatečně). K četbě lze proto využít i doby, která jinak uplyne bez užitku a s kterou v časovém rozvrhu prací pro jiné úkoly vůbec nepočítáme.

Co bylo řečeno v posledních dvou větách, není nová myšlenka; přizpůsobil jsem pouze danému námětu a dnešním podmínkám slova Ciceronova, která v originálu znějí takto: . . . *si ex his studiis delectatio sola peteretur, tamen, ut opinor, hanc animi remissionem humanissimam ac liberalissimam iudicaretis. Nam ceterae neque t e m p o r u m sunt neque aetatum o m n i u m neque l o c o r u m ; at haec studia adulescentiam alunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, adversis perfugium ac solacium praebent, delectant d o m i , non impediunt f o r i s , p e r n o c t a n t n o b i s c u m , p e r e g r i n a n t u r , r u s t i c a n t u r* (Arch. 16). Podtrhl jsem jen slova korespondující s výše vyslovenou myšlenkou, dodatečně však upozorňuji i na slova *adulescentiam alunt, senectutem oblectant.* a to z tohoto důvodu: Na očekávaný dotaz, v jakém stáří lze počítat s dovršením sčetlosti a v důsledku toho s ukončením četby, je nutno odpovědět, že nikdy. Za studií je třeba vyhradit četbě více času než ostatním úkolům, později je tomu naopak, ale nikdy se nelze četby zcela vzdát, protože nemůže nastat okamžik, kdy by literatura již nemohla rozšířit náš obzor a zdokonalit naši vyjadřovací schopnost v latinském jazyce.

Při procvičování samostatného latinského projevu je nutno vést budoucího editora a komentátora k tomu, aby si důkladně osvojil charakteristická rčení v latině a zásady latinské stylistiky. Jeho formulace má být srozumitelná pro toho, kdo latinu ovládá do všech důsledků, nikoli pro toho, kdo svou skromnou slovní zásobu pořádá podle kritérií mateřské řeči. Jestliže čtenář pochopí větu: „Amicus mihi copiam libri fecit" ve smyslu: „Přítel mně pořídil opis knihy", nelze vinit autora. Přízemní formulace poplatná domácímu jazyku vede ke vzniku lokálně podmíněných odrůd latiny, jejichž výstižnou karikaturu podávají Epistulae obscurorum virorum. Kdo se domnívá, že se musí latinským stylem přizpůsobit čtenáři-krajanu, vyjde mu ještě více vstříc, když práci napíše mateřským jazykem.

Latina zatížená bohemismy zůstane cizí zahraničnímu čtenáři, jemuž je latinsky psané pojednání nebo průvodní slovo v edici především určeno. Naopak porozumí i domácí čtenář klasickému stylu latinského komentáře, jestliže je dobře vyzbrojen pro studium latinských památek samotných. Editor, komentátor a autor na straně jedné a čtenář na straně druhé musejí navzájem požadovat kvalifikovaný přístup. O antických jazycích platí totéž, co o moderních: jsou nejlépe srozumitelné tehdy, když se citlivě dbá jejich charakteristických rysů.

Lze namítnout, že požadavky vyslovené v tomto článku a především v jeho závěrečné části, kde se zabývám úkolem zajištění kontinuity při edičních pracích, jsou přiměřené dřívějším možnostem, nevhodné v dané situaci, přílišné, přehnané, neuskutečnitelné. Jsem ochoten přiznat, že sám mám snad největší pochybnosti o uskutečnění svých představ. Právě proto anticipuji možné výhrady, takže čtenář, který je vysloví, nepřispěje ničím původním a novým. Má ovšem právo se ptát, proč jsem považoval za vhodné své návrhy uveřejnit. Protože vidím úkoly, závazky, nedokončené edice. Uvědomuji si, že na mapě střední Evropy nemohou zůstat prázdná místa, pokud jde o novolatinskou literaturu, jíž se na tomto kontinentu jinak věnuje velká pozornost. Ostatně není důvod ke krajnímu pesimismu. Je možno spoléhat na mladé lidi, jejichž vynikající výkony uprostřed průměrnosti, na kterou jsme zvyklí, někdy až udivují. Platí to především o disertaci, kterou jsem posoudil v tomto sešitu (v. níže odd. referátů). Je psána sice německy, ale prozrazuje autorův neobyčejný rozhled po latinské literatuře. Bude třeba seznámit mladé uchazeče o vědeckou práci s úkoly, které na ně čekají, a dát jim na srozuměnou, že jsou jen dvě alternativy: podat vynikající řešení (jehož nezbytnou podmínkou je vysoká jazyková úroveň při formulování poznatků) nebo úkol označit za neuskutečnitelný. Střední cesta v tomto případě není.

RÉSUMÉ

De liberalibus disciplinis
Latino sermone tractandis

JAN MARTÍNEK

Mirabitur fortasse lector me de Latinae linguae utilitate et praestantia Bohemico sermone exposuisse. Quod pluribus de causis, maxime autem eo consilio feci, ut orationem meam in usum studiosae iuventutis accommodarem, quippe quae scholas nondum egressa Latini sermonis minus forsitan perita esse videretur. Ac primum quidem ostendi Latinitatem hoc nostro saeculo naturae potius cognitioni favente tamen vim ac robur assumpsisse adeoque bonis auspiciis ad scientiam et liberalissima studia propaganda esse renatam, ut ad eruditorum hominum commercia conservanda, stabilienda, promovenda nonnumquam vel sola sufficeret solaque etiam nonnullorum doctorum voluminum paginas expleret. Quod cum alibi, tum in Comenianorum operum commentariis fit, qui nisi Latinae linguae gnaris non patent, ut quemadmodum geometriae ignorantia aliquando scholam intrantibus impedimento fuisse dicatur, sic etiam homines Latini sermonis imperiti magnificis Comenianae sapientiae aedibus arceantur. Neque dubitare velim, quin hoc ab iis, qui Comenii scripta foras dant, optime statutum ac deliberatum esse videatur. Erit enim Latinus sermo omnibus discendus, qui Comenii libros legere concupiverint: si quis autem ipsius verba intellegit, commentarios etiam intellegat necesse est. Firmat praeterea Latini sermonis usus percipiendi facultatem, ut qui Latine scribat, ipsam quoque orationem auctoris Latinam rectius interpretetur. Neque quicquam impedit, quominus Latinum optimae antiquitatis sermonem ad ingenuas doctrinas provehendas hoc quoque tempore maxime idoneum esse censeamus. Est enim locuples, dilucidus, in longis etiam sententiarum periodis perspicuus, vocum ornatum et copiam adhibens, abundantiam evitans, ad rerum notiones definiendas aptissimus. Multa certe ab iis, qui opera maiorum nostrorum Latina eodem sermone exponere in animum induxerant, prospere iam acta sunt, sed plura peragenda restant, quo fit, ut de erudienda iuventute sit cogitandum, quae nisi Latini sermonis studium celeriter et avide arripuerit, opera maximis cum exspectationibus inchoata non ad optatum finem perducentur, sed pro perfectis et absolutis manca et mutila studiosae litterarum posteritati tamquam molesta hereditas obvenient.

Článek převzat z Listů filologických, ročník 111 – 1988, str. 210-219.